

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

XERAVITS GÉZA

JAPHI' A MOZAIKTÖREDÉKE: TÖRZSEK VAGY ÁLLATÖV?*

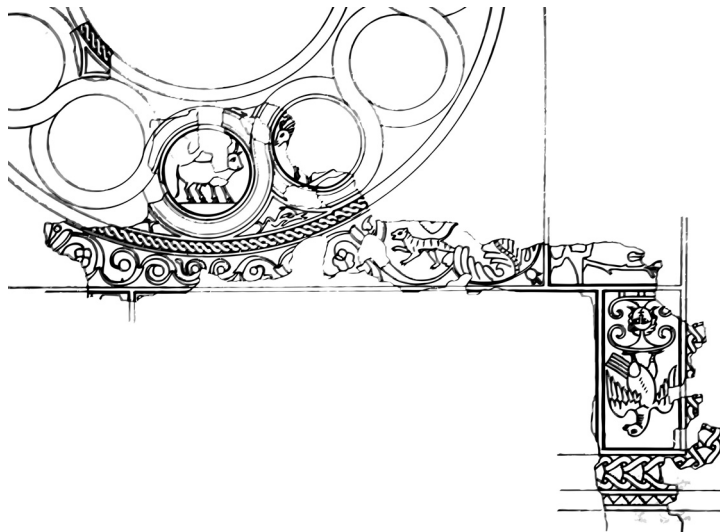
Louis-Hugues Vincent, a jeruzsálemi *École Biblique* kutatója már a XX. század elején azt feltételezte, hogy a Galileában, Názáret közelében fekvő Japhi' a falu területén az ókorban zsinagóga állhatott. Vincent két kőből faragott szemöldökgerenda vizsgálata alapján jutott erre a következtetésre, melyeket a település később emelt épületeibe beépítve talált meg.¹ Néhány évtizeddel később a neves izraeli régész, Eleazar Sukenik – egy oszloplábazat véletlen felfedezése után – ásatást kezdett a helyi ortodox templom szomszédságában, melynek eredményeképpen felszínre hozta egy olyan épület romjait, melyet nagy biztonsággal egy késő ókori zsinagóga maradványaiként azonosított.² Formáját tekintve az épület háromhajós bazilika volt, kelet–nyugati irányú hosszanti tengellyel. Egész padlózatát művészien elkészített mozaikszőnyeg borította, amely azonban – sajnálatos módon – csak rendkívül töredékes állapotban maradt ránk.

A főhajó nyugati végén egy összetett mozaikpanel apró részletei őrződtek meg (1.a és 1.b ábra). A rendelkezésünkre álló töredékek alapján rekonstruálni lehet ennek legalábbis alapvető elrendezését. A töredékek központi motívumát négyszögletes keretbe foglalt két koncentrikus kör alkotja: a külsőnek 3,8, míg a belsőnek 1,9 méter az átmérője. A két kör közötti felületet kisebb medalionokkal népesítették be: ezek közül összesen másfél maradt ránk, méreteik alapján azonban egyértelmű, hogy a kompozíciót eredetileg 12 medalion alkotta. A legépebben megőrzött, nyugati medalionban egy robusztus szarvasmarhaféle alakja látható, leginkább ökör vagy bika. A tőle közvetlenül délre elhelyezkedő medalionban egy másik kérődző jelenik meg: feje, hosszúkás szarvai és patás mellső lábainak részletei őrződtek meg. Feje mellett töredékes héber felirat látszik, amelyik kétféleképpen olvasható:]rys vagy]rym, az utolsó betű egyaránt lehet akár szóvégi *mēm*, akár *szāmek*.

* Az alábbi rövid dolgozat magyar nyelvű, szerkesztett változata egy előadásnak, mely 2016. szeptember 22-én hangzott el Helsinkiben, a *The Synagogue in Ancient Palestine: Current Issues and Emerging Trends* című konferencián.

¹ L.-H. Vincent: *Vestige d'une synagogue antique à Yafa de Galilée*. RB 30 (1921) 433 skk.

² E. L. Sukenik: *The Ancient Synagogue at Yafa Near Nazareth*. Preliminary Report. In: Rabinowitz Bulletin 2 (1951) 5 skk.; vö. újabban D. Barag: *Japhia*. NEAEHL 2: 659 skk.

1a. ábra. A mozaik fennmaradt része (grafika: Filó Veronika és Horváth Ildikó)

1b. ábra. A töredékes héber felirat (*Sukenik*: i. m. [2. jegyz.] pl. IX)

1. Megoldások

A kutatók a lelet felfedezése óta kétféleképpen kísérelték meg a mozaiktöredéket interpretálni. Az ásató, Sukenik azon a véleményen volt, hogy a panel a tizenkét izraelita törzset ábrázolta, míg Erwin Goodenough szerint a kép a zodiákus körét jelenítette meg. Mindkét értelmezés azonban komoly problémákkal terhelt.

Sukenik értelmezése a töredékesen fennmaradt medalion feliratából indult ki. Olvasatában a felirat 'p]rym, tehát az egyik izraelita törzs nevét, Efraimét szándékolta megjeleníteni. Olvasatának alátámasztására egy rabbinikus szöveg, a *Numeri Rabba* egy szakaszát idézte, amely a törzsek különböző szimbólumaival foglalkozik (*NumR* 2:7). A szöveg idézett szakasza így szól: *w' l mph šl ' prym hyh mšwyrr šwr ' l šm bkwr šwrw (...) w' l mph šbṭ mnšh hyh mšwyrr r' m ' l šm wqrny r' m qrnyw* („és Efraim zászlajára bika van hímezve, eszerint: »az ő elsőszülött bikája« (...) és Manasse zászlajára vadbivaly van hímezve, eszerint: »szarvai akár a vadbivalyé«”), a midrás magyarázata a *Deuteronomium* 33:17. versén alapul.³

Bármennyire is kreatívnak tűnik Sukenik értelmezése, neki magának is be kellett látnia, hogy az idézett midrási szakasz és a Japhi' ában talált ábrázolás között alapvető különbség van! A mozaikon ugyanis a bika nem Efraimot szimbolizálja, hanem a következő törzset, feltételezhetően Manassét. Mi több, a vélelmezett Efraim-medalionban ábrázolt állat egyáltalán nem hasonlít vadbivalyra.⁴ Az állat fejének hosszúkás alakja, valamint szarvainak formája inkább emlékeztet akár kosra, akár kecskebakra.⁵ Az idézett midrás továbbá meglehetősen késői alkotás, a X. század előtti időre nem datálható, így relevanciája egy IV–V. századi lelettel kapcsolatban csekély.⁶

Tudva, hogy ez pusztán *argumentum ex silentio*, megjegyzést érdemel mégis, hogy a tizenkét izraelita törzsnek egyetlen késő ókori szimbolikus ábrázolását sem ismerjük; ez a tény pedig Sukenik értelmezésének bármilyen összehasonlító alátámasztását lehetetlenné teszi. Késő ókori zsidó összefüggésben a törzsek egyedül a durai zsinagóga falfestményein jelennek meg: a *reredos* központi paneljén, valamint a nyugatai fal WB 1 paneljén;⁷ mindegyik esetben azonban egy átfogóbb kompozíció alárendelt elemeiként szerepelnek, továbbá emberi alakok formájában, nem pedig absztrakt szimbólumokként. Ismereteim szerint az első olyan művészeti alkotás, ahol a törzsek *sui iuris* jelennek meg, meglehetősen késői eredetű: a Sinai Szent Katalin monostor egy korai XI. századra datálható kéziratából származik (*Cod. 1186*). E kódex 86^v oldalának miniatúrája

³ *Sukenik*: i. m. (2. jegyz.) 18 skk.

⁴ A rabbinikus szövegben szereplő *r' m* Sukenik értelmezésében is *Bos primigenus* (i. m. [2. jegyz.] 23), amelynek más a fejformája, és más alakúak a szarvai, mint a medalionon ábrázolté.

⁵ Ezt a jellegzetességet megfigyelte már *E. R. Goodenough*: *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*. Volume One: The Archeological Evidence from Palestine. New York 1953. 217 is.

⁶ *M. D. Herr*: Numbers Rabbah. In: *Encyclopaedia Judaica*. New York 2007². 15: 338.

⁷ Lásd pl. *C. H. Kraeling*: *The Synagogue* (The Excavations at Dura-Europos. Final Report VIII. 1. New Haven 1956. 118 skk., 221 skk., illetve *K. Weitzman – H. L. Kessler*: *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*. Washington 1990. 24 skk., 63 skk., 91 skk.

2. ábra. MS St. Catherine 1186, fol. 86v (Weitzmann – Galavaris: i. m. [8. jegyz.] pl. XIa)

egy összetett, négyzetbe szerkesztett kompozíciót mutat (2. ábra).⁸ Középen a frigyláda látható, körülötte Mózes, Áron, és hét levita alakjai. E központi panel körül a kompozíció további nyolc, négyszögletű képmezőre oszlik, közülük az alsó és felső sor közepén elhelyezkedőket további három mezőre bontották. A mellékelt magyarázó feliratok szerint e környező panelek az izraelita törzseket jelenítik meg. Ám a törzseket ez a miniatúra is lándzsákkal és pajzsokkal felszerelt harcosokként ábrázolja, nem pedig absztrakt szimbólumok segítségével.

Erwin Goodenough a zsidó szimbólumoknak szentelt monumentális szintézisének első kötetében tárgyalja Japhi'a zsinagógájának mozaikpadlóját. Formai jellegzetességek alapján joggal zárja ki, hogy a töredékes medalionban szereplő állat vadbivaly lenne, helyett azt tartja, hogy valamilyen juhfélét ábrázol. A felirattöredéket mint 'rys állította helyre, és úgy vélte, az nem más, mint a latin *aries* szó héber karakterekkel történő átírása. Abból a tényből kiindulva, hogy a következő medalion bikát ábrázol, Goodenough úgy vélte, a mozaikszőnyeg itt eredetileg az óramutató járásának megfelelően mozgó zodiákus teljes körét ábrázolta, melyből a Kos és Bika jegyei maradtak ránk.⁹ Ez

⁸ Lásd K. Weitzmann – G. Galavaris: *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Greek Manuscripts. Volume One: From the Ninth to the Twelfth Centuries.* Princeton 1990. 57 és fig. 152, col. pl. XIa.

⁹ Goodenough: i. m. (5. jegyz.) 216 sk.

az értelmezés szépen illeszkedik Palesztina késő ókori zsinagógáinak művészetébe, hiszen a térség számos helyszíne őrzött meg zodiákusábrázolásokat.¹⁰

Mindazonáltal Goodenough értelmezése sem mentes problémáktól. Először is, a Kost a palesztinai zodiákusok mindig ívelt szarvval ábrázolják, szemben a Japhi'a mozaikján látható egyenes formával. Másodszor, a jegy megnevezését mindig a megfelelő héber terminussal közlik (*tlh* vagy *tl'*), sohasem fordul elő a latin megfelelő pusztá átírása. Harmadszor, a palesztinai zodiákusábrázolásokon a koncentrikus köröket szegélyező négyszögű keret sarkainál elhelyezkedő felületek mindig az évszakok megszemélyesítéseit ábrázolják. Japhi'ában egy ilyen sarok maradványai őrződtek meg, és ebben egymásba csavarodó akantuszlevelek közül ordítva előugró nőstény tigris alakja látható. Jóllehet a kérdéses felület anyagának több mint kétharmada megsemmisült, a ragadozó állat megjelenítése nem teszi valószínűvé egy általában bukolikus környezetben ábrázolt, megszemélyesített évszak alakjának feltételezését.

2. Javaslatok

Úgy tűnik tehát, hogy Japhi'a zsinagógájának e mozaikpanelje egyfajta szabálytalan mintát képvisel, és a fenti értelmezési kísérletek egyike sem igazolható biztonsággal. Bizonyos megfontolások azonban mégis amellett szólnak, hogy nem zárható ki: a panel eredetileg a zodiákus körét ábrázolhatta.

Palesztina számos késő ókori zsinagógájának padlómozaikját díszítette a zodiákus ábrázolása. A legismertebb vonatkozó helyszínek: Ḥammat Tiberias (IIa réteg, az ún. Severos-zsinagóga), Sepphoris, Bét 'Alpha, Na'aran és 'Iszfija', az itteni zsinagógák a IV–V. század fordulójától a VI. századig keltezhetőek.¹¹ Úgy tűnik, ezek a zodiákusábrázolások hasonló minta szerint épültek fel, melynek legfontosabb elemei Hélios *quadrigájának* ábrázolása a kompozíció közepén, majd a zodiákus jegyei a sugárszerűen felosztott külső körmezőben, végül a megszemélyesített évszakok a panel külső, háromszögű sarkaiban. Figyelemre méltó különbség csak az állatövi szimbólumok elhelyezésének irányában (a jegyek Ḥammat Tiberias, Sepphoris és Bét 'Alpha esetében az

¹⁰ Vö. R. Hachlili: *The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance*. BASOR 228 (1977) 61 skk.; R. Hachlili: *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*. Leiden 2009. 35 skk.; R. Hachlili: *Ancient Synagogues – Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*. Leiden 2013. 345 skk.; J. Magness: *Heaven on Earth: Helios and the Zodiac Cycle in Ancient Palestinian Synagogues*. DOP 59 (2005) 1 skk.; L. I. Levine: *Visual Judaism in Late Antiquity: Historical Contexts of Jewish Art*. New Haven 2012. 317 skk.

¹¹ A Severos-zsinagóga datálása vitatott. Újabbán Magness: i. m. (10. jegyz.) 10 skk. joggal érvelt egy a feltáró régész, Moshe Dothan által az *editio princeps*-ben képviselnél későbbi keletkezés, azaz a IV. század kezdete helyett a IV–V. század fordulója mellett. A korábbi véleményt lásd M. Dothan: *Hammath Tiberias: Early Synagogues and the Hellenistic and Roman Remains*. Jerusalem 1983. 66 sk. Ezekhez járul még két kivételesen töredékes formában ránk maradt emlék, amelyeket Szuszijában (V. század), és legújabbán Wadi Ḥamamban (IV. század) találtak, itt azonban olyan csekély anyagmennyiség őrződött meg, hogy teljes tartalmuk és pontos felépítésük biztonsággal nem határozható meg.

óramutató járásával ellentétesen, míg Na' aran és 'Iszfija' esetében annak megfelelően mozognak); valamint Sepphoris sajátos, dezantropomorfizált Hélios-ábrázolásában mutatkozik meg.¹² Ezekről a leletekről a Japhi' ában talált kép jelentősen különbözik. Ugyanakkor azonban egy más, nem-zsidó környezetben keletkezett késő ókori zodiákusábrázolásokkal való összehasonlítás némileg árnyalhatja ezt a képet.

- 1) *Évszakok.* A Japhi' ában talált ábrázolás különbözik a palesztinai zsinagógák zodiákusaitól abban, hogy nem tartalmazza a megsemmisített évszakokat. Ugyanakkor három római villa és egy palesztinai monostor mozaikjai a Japhi' ában találhatóhoz hasonló képet mutatnak. Münster-Sarmsheim (Germania Superior, 270 körül) zodiákusa szintén nem ábrázolja az évszakokat, hanem a háromszögű sarkokban delfinekké és halakkal körülvett vázákat helyez el (3. ábra).¹³ Egy Bir-Chana területén (Africa Proconsularis, III. század) előkerült mozaik szokatlan, hexagonális szerkezetű zodiákust őrzött meg, amelyben az évszakokat egyáltalán nem ábrázolták (4. ábra).¹⁴ Egy másik, Spártában feltárt, 325 körül épült villa zodiákusának négy sarkában az évszakok helyett a négy szél jelenik meg (5. ábra).¹⁵ Végezetül, figyelemreméltó párhuzamot szolgáltat e téren Mária Ürnő monostora, melyet Bét Se' án/Scythopolis területén tártak fel (6. ábra).¹⁶ A nagy méretű mozaikpadló középmezőjét a két koncentrikus kör alkotta szokásos minta uralja. Belül Hélios és Selené figuráit ábrázolták, a sugárirányban osztott külső körbe pedig a Julián-naptár tizenkét megsemmisített hónapjának alakjai kerültek. Ez az ismert minta viszont itt teljes egészében egy nagyobb kompozícióba illeszkedik bele, az évszakok bármilyen megjelenítése nélkül.
- 2) *A sugárirányban osztott külső kör.* A Japhi' ában talált ábrázolás különbözik a palesztinai zsinagógák zodiákusaitól abban is, hogy külső koncentrikus körmezője kerek medallionok sorát tartalmazta, nem pedig sugárirányban osztották tizenkét cikkre. Ugyanakkor nem minden ismert zodiákus követi ezt a mintát. Ilyen például a már említett hexagonális elrendezésű, Bir-Chanában talált ábrázolás; valamint számos egyéb példa említhető olyan ókori zodiákusokra, ahol a

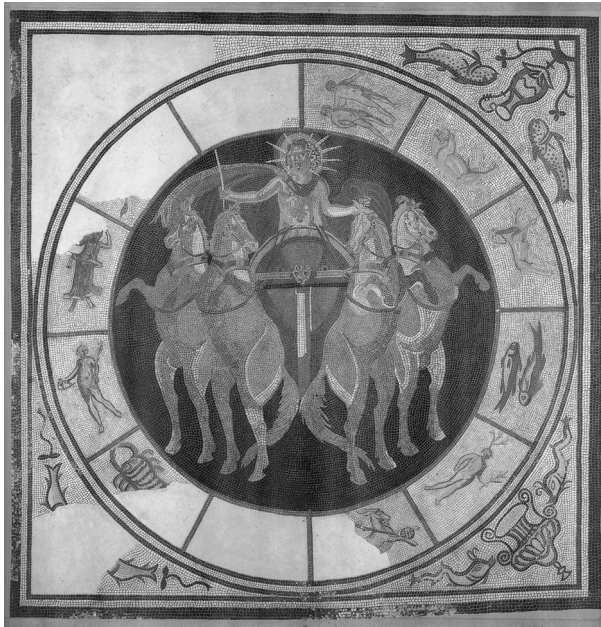
¹² Lásd *Hachlili*: i. m. (10. jegyz.).

¹³ *K. Parlasca*: Die römischen Mosaiken in Deutschland. Berlin 1959. 86 skk.; *I. Krueger*: Zum Tierkreis im Sonnengott-Mosaik aus Münster-Sarmsheim. In: Das Rheinische Landesmuseum Bonn: Berichte aus der Arbeit des Museums. 1973. 33 skk.; *H.-G. Gundel*: Zodiakos. Tierkreisbilder im Altertum. Kosmische Bezüge und Jenseitsvorstellungen im antiken Alltagsleben. Mainz 1992. № 84.

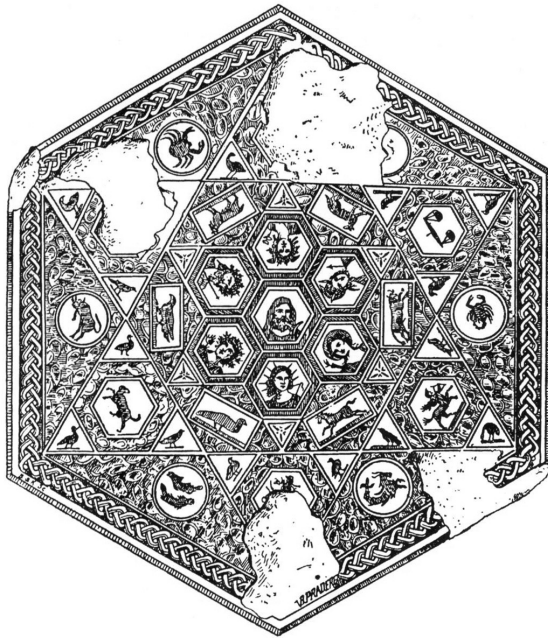
¹⁴ *P. Gauckler*: Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique. II: Afrique Proconsulaire (Tunisie). Paris 1910. 151 sk.; *Gundel*: i. m. (13. jegyz.) 144, № 210.

¹⁵ *Gundel*: i. m. (13. jegyz.) № 85.

¹⁶ *G. M. Fitzgerald*: A Sixth Century Monastery at Beth-Shan. Philadelphia 1939; *F. W. James*: Lady Mary Monastery, an Early Christian Church at Beth Shan. Expedition 5/1 (1962) 20 skk.; *R. Ovadiah* – *A. Ovadiah*: Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Palestine. Roma 1987. 26 skk.; *S. Hagan*: Time, Memory, and Mosaics at the Monastery of Lady Mary. Expedition 55/1 (2013) 37 skk.

3. ábra. A münsteri zodiákus (Gundel: i. m. [13. jegyz.] 3. tábla)

4. ábra. Bir-Chana zodiákusa (Gundel: i. m. [13. jegyz.] 144)

5. ábra. A spártai zodiákus (Gundel: i. m. [13. jegyz.] 235)

6. ábra. Mária Úrnő monostora, Bét Se'án/Scythopolis (James: i. m. [16. jegyz.] 20)

jegyeket tartalmazó külső körmező egyáltalán nincs elkülönített részekre osztva.¹⁷ A legfontosabb – mondhatni, döntő jelentőségű – vonatkozó párhuzamot a galileai Huqoq zsinagógájának egy eddig publikálatlan részlete szolgáltatja. Ez a töredékes ábrázolás minden kétséget kizáróan egy zodiákus maradványaként azonosítható, ahol az állatövi jegyek, Japhi' ához hasonlóan, szintén kör alakú medalionokban kerültek elhelyezésre.¹⁸

- 3) *A Kos szarva*. A Japhi' ában talált ábrázolás harmadik alapvető problémáját a Goodenough által kosként azonosított állat szarvának formája jelenti. A palesztinai zodiákusokon – az általános ókori gyakorlatnak megfelelően – a Kos jegyének a szarva mindig ívesen visszahajló. Ugyanakkor azonban több olyan, Egyiptomból származó példája is ismert az állatöv megjelenítésének, ahol a Kos szarva egyenesen tör elő az állat homlokából.¹⁹

Összegezve a fentieket, a Japhi' ában talált ábrázolás mindkét hagyományos értelmezése önmagában kétséges. Egyfelől, Sukenik megoldása nehezen elfogadható az összehasonlító anyag teljes hiánya, az egyetlen vonatkozó rabbinikus szöveg késői volta, valamint a szöveg és a kép közötti ellentmondások miatt. Másfelől, jóllehet úgy tűnik, hogy azok az ellenérvek, amelyek az ábrázolás zodiákusként való értelmezését cáfolják, nem teljesen meggyőzőek, egy bizonytalan tényező e téren is marad: mégpedig a töredékes héber felirat kérdése. Ez ugyanis egyik javasolt olvasatával sem illik a zodiákus ábrázolásának összefüggésébe.

3. Megjegyzések a palesztinai zsinagógák zodiákusábrázolásaihoz

Végezetül ismét a Japhi' ában talált ábrázolás szokatlan jellegzetességeire szeretném irányítani a figyelmet. A kutatók előszeretettel értelmezik úgy Palesztina késő ókori zsinagógáinak zodiákusábrázolásait, mint amelyek egy következetes, átfogó, és általában három részre osztott minta képviselői – melynek központi elemét képezik a zodiákust és Héliost megjelenítő koncentrikus körök.²⁰ Úgy tűnik, a kompozíció legismertebb képviselői (Ḥammat Tiberias, Sepphoris, Bét ' Alfa, és Na' aran) alátámasztják ezt a vélekedést. Ugyanakkor azonban világos, hogy a kompozíciónak léteztek helyi variánsai is. Ḥammat Tiberiasban és Na' aranban például a bejáráthoz közel fekvő első panel nem bibliai jeleneteket ábrázol; Sepphoris és Wadi Ḥamam esetében a kompozíció háromnál több egymás utáni panelből áll; ugyancsak Sepphorisban pedig Hélios alakját idioszinkratikus módon dezantropomorfizálták, és egy póznán ragyogó, sugaras

¹⁷ Vö. pl. *Gundel*: i. m. (13. jegyz.) № 51, 52, 81, 95.

¹⁸ Jodi Magness szóbeli közlése alapján; a lelet hivatalos publikálása előtti említésének engedélyéért köszönet illeti az ásátókat (Jodi Magness, Karen Britt, Ra'anana Boustana).

¹⁹ Lásd *Gundel*: i. m. (13. jegyz.) № 38, 43.

²⁰ Legelőször lásd *Hachlili*: Zodiac (10. jegyz.).

napkorongként ábrázolták. További meglepő példát szolgáltat 'Iszfija' zsinagógája, ahol a főhajó mozaikpadlójának kompozíciója kétszattú – a zodiákus itt tehát elveszítette centrális helyzetét,²¹ és a Japhi' a körénél láthatóhoz hasonlóan helyezkedik el.

A fentiekből egy igen érdekes kérdés adódik: vajon a zodiákus és tágabb környezete ábrázolásának ezek a helyi változatai a minta egyfajta evolúcióját tükrözik-e vagy sem? Lee Levine újabban amellett érvelt, hogy a kompozíció kiindulópontjának azt az ábrázolást kell tekintenünk, amely Ḥammat Tiberias Severos-zsinagógáját díszítette, és amely szerinte a minta legkorábbi előfordulása. Levine úgy tartja, hogy a tagadhatatlan pogány háttérrel rendelkező minta előkerülése az erőteljesen romanizált zsidó pátriárkai család hatásának a következménye, akik a Severos-zsinagóga kialakításának idején éppen Tiberiasban rezideáltak.²² Ez a nézet azonban a Wadi Ḥamamban előkerült mozaikpadló publikálása után tarthatatlanná vált, hiszen ez a zsinagóga több évtizeddel korábban keletkezett a Severos-zsinagógánál.²³ 'Iszfija' mozaikja pedig arról tanúskodik, hogy jóval a kompozíció többé-kevésbé egységesített mintájának elterjedése után is, a helyi közösségek szembeszökő szabadsággal használták fel annak egyes elemeit. Itt ugyanis a főhajó mozaikpadlóján a zodiákust kiegészítő egyetlen további panel az *inhabited scroll* mintát képviseli, aminek alapján a mozaik biztonsággal a VI. századra keltezhető.²⁴

4. Zárásképpen

A fenti megjegyzések azt a véleményt erősítik, amely a Japhi' ában talált ábrázolás töredékeit a zodiákus megjelenítésének maradványaiként értelmezi. A felirattöredék helyes olvasatának meghatározása ugyan döntő jelentőséggel bírna a kérdés tisztázásában, ez azonban – különösképpen a rendelkezésre álló fényképek alapján – nem lehetséges. E részlet további kutatást igényel a jövőben.

Xeravits Géza
egyetemi tanár
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar
Bratislavská cesta 3322, SK-94501 Komárno
xeravitsabris@yahoo.com

²¹ A helyszínhez lásd *M. Avi-Yonah: A Sixth-Century Synagogue at Isfiah*. QDAP 3 (1934) 118 skk.

²² *Levine: i. m.* (10. jegyz.) 243 skk.

²³ *U. Leibner: Excavations at Khirbet Wadi Hamam (Lower Galilee): The Synagogue and the Settlement*. JRA 23 (2010) 220 skk.; *U. Leibner – S. Miller: A Figural Mosaic in the Synagogue at Khirbet Wadi Hamam*. JRA 23 (2010) 238 skk.; a Severos-zsinagóga keltezésének kérdésében Magness datálását követem, vö. 10. jegyz.

²⁴ *Hachlili: Ancient Mosaic Pavements* (10. jegyz.) 111 skk. Lásd még *C. Dauphin: The Development of the „Inhabited Scroll” in Architectural Sculpture and Mosaic Art from Late Imperial Times to the Seventh Century A. D.* Levant 19 (1987) 183 skk.